नेपालमा बज्रयानको स्थान

मुनीन्द्ररत्न बज्राचार्य

पाल बौद्ध धर्मको केन्द्रबिन्दु हुनाका साथै यहाँका बौद्ध दर्शनले विशिष्ट स्थान ओगटेको छ । बुद्धको जन्म यही पुण्यभूमिमा भएकोले पनि परापूर्वकालदेखि नै यहाँ बौद्ध धर्मको विकास हुँदै आएको छ । बौद्ध धर्मका दुई यानहरू महायान महासांघिक र हीनयान (स्थवीरवाद) दुवै यान यहाँ उत्तिकै महòवपूर्ण रहेका छन् । तर नेपालमा महायानको स्थान विशिष्ट छ । हीनयानलाई ज्ञानमार्गमा लिइएको छ भने महायानलाई भक्तिमार्गमा लिइएको छ । यस महायानले लिएका विभिन्न विकासमा बज्रयानको पनि प्रादुर्भाव हुन्छ ।

बज्रयान दर्शन अनुसार सांसारिक भोग नगरी वास्तविक जीवनको अनुभव हुँदैन । वास्तविक भोगबिना ज्ञानवान हुँदैन । ज्ञानवान नभई वैराग्य उत्पत्ति हुने छैन । बोधिचित्त पाउँदैन । महासुखको परिकल्पना गर्नसकिँदैन । महासुख नै शून्यता हो । शून्यताको प्रतीक बज्र हो । यही बज्रले अन्धकाररूपी अशिक्षा, अज्ञानतालाई प्रहार गर्छ । यसैबाट निर्वाण प्राप्त गर्दछ । बज्रयानको धर्म प्रचार अनुसार निर्वाणका तीन तòवहरू समावेश छन् जस्तो (१) शून्य (२) विज्ञान (३) महासुख । समविष्ट रूपमा यी तीन तòवहरूलाई भन्नुपर्दा यसरी परिभाषित गर्नसकिन्छ(यो संसार शून्य बाहेक अरू केही होइन यस मूल ताòिवक कुरोलाई बोधिचित्तले बुझ्नु नै यस भाषामा विज्ञान जनाउँछ । यसरी यस भित्रको मूलकुरो बुझ्दा आउने आनन्द नै महासुख या सच्चिदानन्द हो । यी तीन तòवहरूो मूलतòव वा प्रतीक बज्रलाई लिएको छ । बज्रको साथसाथै घण्ट पनि आउँछ । यसलाई प्रज्ञाको संज्ञा दिएको छ । बज्रयान सम्बन्धमा पं. बलदेवद्वारा लिखित पुस्तक 'बौद्ध मीमांशा' मा शून्यता, महासुख र ज्ञानको कल्पना नै बज्रयान हो भनेका छन् । बज्र भन्नाले अभेद्य, अच्छेद्य र अपरिवर्तनशील वस्तु हो । यो शून्यतामा लीन हुन सक्ने बज्रसत्व हो । योग्य रत्नमालामा बज्रलाई यसरी परिभाषित गर्न खोजेको छ :

ुदृढं सारमक्षांशीर्य अच्छेद्याभेद्य लक्षणम् ।
अवाहि अविनाशिच शून्यता बज्रमुच्यते ॥

अर्थात् बज्र त्यो छ, त्यो सदा स्थिर, सार्थक एवं सुदृढ हुन्छ । यसलाई तोडेर तोडिन्न, यो त सधैँ शून्य आकास जस्तै अक्षय र अविनाशी छ । यो स्वयं आगोको ज्वाला हो, बोधिज्ञान हो कसैले यसलाई छुँदैन ।
यो संसारको सृष्टिको मूल आधार नै यसै प्रक्रियालाई मानिन्छ । कालान्तरमा बज्रयानीहरू हठ योगलाई साधना गरे । यसमा सर्वोच्च शक्ति र वास्तविक संसारलाई पुरुष र स्त्रीको रूपमा कल्पना गरे । यस्तै शरीरभित्रका चन्द्र र सूर्य दुई प्राण वायुका रूपमा लिई ध्यान भावनाको अनुभूति गर्न थाले । यी तòवहरूको संयोगले नै सृष्टिको काम हुनसके । स्त्री र पुरुषको जुन मिलन अर्थात् समागमनलाई प्रज्ञा र उपायको मिलनका रूपमा लिए । यसलाई निर्वाणको संज्ञा दिए । यसैलाई बोधिचित्तको रूपमा प्रत्याभूति गरे यसलाई बुद्धको परमार्थ सत्यको रूप लिन थाले । यसैले बज्रयानमा शक्ति र संयोगका अनेक रोचक प्रसङ्गहरूलाई अंगीकार गरेका थिए ।
बज्रयानको स्वरूपलाई अद्वैत दर्शनमा निहित गरायो । बज्रयान सम्बन्धमा अद्वयबज्रले मन्त्रशास्त्र र महात्म्यमा चार पक्षमा जोड दिइयो जस्तो (१) क्रिया सूत्र

(२) जसमा मन्दिर निर्माण प्रतिष्ठा (३) चर्या तन्त्र(चर्या विषय (४) योगतन्त्र(योगिक क्रियाकलाप (५) अनुत्तर योगतन्त्र(योगाभ्यास आदि ।

समाजको अवस्था अनुसार धर्महरूले दिशा फेर्ने क्रममा बौद्ध धर्ममा बज्रयान दर्शनले पनि यो अवसर पायो । तेस्रो शताब्दीमा भारतमा महायानको महòव ज्यादै बढ्न गएको अवस्थामा कालान्तरमा महायानबाटै बज्रयान विकास हुन गयो । बज्रयानको जन्मस्थान धान्यकूट गुन्टुर जिल्लाका श्रीपर्वतबाट भएको अनुमान गरिएको छ ।

नागार्जुन श्रीपर्वतमा बसेर अलौकिक सिद्धि प्राप्त गरेका थिए । पछि यही नागार्जुन नै नेपालमा आई बज्रयानको विकास गरेको अनुमान गरिएको छ । सातौं शताब्दीदेखि नेपालमा बज्रयानको प्रचार(प्रसार भएको देखिन्छ । बज्रयानमा मन्त्रको विकासका साथसाथै तन्त्रतर्फ पनि निकै ध्यानाकर्षण भयो । तन्त्र मन्त्रको विकासका साथै योगिक क्रियाहरू पनि यसमा समाविष्ट भए । योगिक क्रिया र तन्त्रमन्त्रबाटै बौद्धाचार्यहरू गहन सिद्धि प्राप्त गर्नथाले । विभिन्न ज्ञानमा लिन भएर नेपालका बज्रयानीहरू सिद्ध बने । यी कुराहरू गुह्यसमाज तन्त्र, निकाय सङ्ग्रहमा विस्तारपूर्वक व्याख्या गरिएको पाइन्छ । बोधिचर्या ज्ञान अन्तर्गत पञ्चस्कन्ध धातु शरीर र मन भित्रका रूप (शरीर), वेदना (सुखदुःख), संज्ञा (चेतना), संस्कार (स्मृति) र विज्ञान (चित्त) आउँछ । यस्तै पञ्चकाम गुणलाई लिइन्छ जस्तो शब्द, स्पर्श, रूप, रस र गन्धलाई लिइन्छ जसलाई पञ्चबुद्ध अक्षोभ, वैरोचन, रत्नसम्भव, अभितांभ र अमोघसिद्धिको प्रतीक लिएको छ । यस्तै बजयानको तान्त्रिक पद्धति अनुसार पञ्चमकार अन्तर्गत मद्य, मांस, मत्स्य, मैथुन, मुद्रालाई पनि समावेश गराएको छ । मद्यको आशय ब्रह्मरन्ध्रमा अलौकिक शक्ति प्राप्त गर्नु हो मांस भन्नाले पाप र पुण्यलाई ज्ञानरूपी हतियारले मारण गरी ब्रह्मचित्तमा लीन हुनु हो । मत्स्य भन्नाले माछाले जस्तै सांसारिक प्राणायामको माध्यमबाट कुम्भक अवस्थामा आउनु हो । मैथुन भन्नाले सुषुम्ना र नाडी र प्राण वायुको समागम हो भने मुद्राको आशय सत्सँगै हो ।

बज्रयान दर्शन अन्तर्गत सम्पूर्ण विश्वलाई नै एक मण्डलका रूपमा कल्पना गरिएको छ । यसैले बज्रयान पूजाविधिमा गुरुमण्डलको भावना गरिन्छ । बुद्ध धर्म सङ्घको पूजा गरिन्छ । बज्रघरलाई गुरुको स्मरण गरी षट पारमिताको दान, शील, क्षान्ति, बीर्य, ध्यान, प्रज्ञाको अनुशिलन गरिन्छ । बज्रचार्यहरूले बौद्ध बज्रयानी संस्कार अनुरूप दशकर्म विधि जस्तो गर्भाधान, पुंसवन, सीमन्तोन्नयन, जातकर्म, उपयनकर्म, अन्नप्रासन, चूडाकर्म, ब्रतबन्ध र पाणिग्रहण आदि र अन्य कुनै पनि संस्कार मृत्यु, भीमरथारोहण, मन्दिर चैत्यको प्रतिस्थापना र अन्य धार्मिक कार्यहरू गुरुमण्डल वाचन गरी पूजाविधि गरिन्छ ।

बज्रयानको मूल ध्येय नै साधना र प्रज्ञाद्वारा मात्र निर्वाण प्राप्त गर्न सकिने नभई साधारण घर गृहस्थीमा बसेर पनि व्यक्तिले समुचित उपाय अँगाली निर्वाण प्राप्त गर्नसकिन्छ भन्ने यसको धारणा छ । यसैले पनि नेपालमा बज्रयानको जगेर्ना हुनसकेको छ । बज्रयान धर्म लोकोपकारी धर्म भएकाले समय समयमा पञ्चदान, सम्यक महादान जस्ता उत्सवहरू मनाउने गर्छन् । राजालाई दीपंकर बुद्धका रूपमा सम्मान गरी सम्यक महादानको शुभ अवसरमा स्वयम्भू भुवनखेलमा सवारी चलाई पूजा गरिन्छ । बज्राचार्यका अधिष्ठादाता बज्राचार्य जातिमा प्रत्येक वर्ष स्वयम्भू शान्तिपुरमा काठमाडौं उपत्यकाका सम्पूर्ण आचार्यभिषेक लिएका बज्राचार्य सर्वसङ्घ उपस्थित भई देश आचार्य गुठी पर्व मनाउँछन् । यसैले पनि बज्रयान नेपालमा संरक्षण हुन सकेको छ । भारतबाट सुरु भएको अनुमान गरिएको बज्रयान त्यहाँ प्रायः लुप्त हुन गएको अवस्थामा नेपालमा भने यसको अस्तित्व रहेको छ ।